

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ/REVIEWS/РЕЦЕНЗИИ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻ ԹՈՎՄԱՃԱՆԵԱՆ ՈՐ ԶԱՄՍ ԵՐԵՍՈՒՆ Ի ԿԵԱՆՍ ԻՐԻ ՇՐՋԵՑԱԻ ՅԵՐՈՂԻԱՅ, ՅԱՍԻԱ, Ի ՀՆԴԻԿՍ ԵՒ ՅԱՓՐԻԿԵ Ի ՀԱՊԵՇՍԱՆ, ԱՇԽԱՏԱՍԻՈՒԹԵԱՄԲ ԷԼԻԶԱԲԵԹ ԹԱՋԻՐԵԱՆԻ ԵՒ ՄԵՐՈՒԺԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆԻ, ԵՐԵՒԱՆ-ԼՈՆԴՈՆ-ՍԲ. ՂԱԶԱՐ, ՎԵՆԵՏԻԿ, ՍԻԴ, 2024, «ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ», 787 ԷՋ:

THE STORY OF LORD HOVHANNES TOYMAJANIAN, WHO TRAVELED FOR THIRTY YEARS IN HIS LIFE THROUGH EUROPE, ASIA, INDIA, AND AFRICA TO ABYSSINIA, COMPILED BY ELIZABET TAJIREAN AND MERUZHAN KARAPETEAN, YEREVAN-LONDON-ST. GHAZAR, VENICE, SID, 2024, TIGRAN METS, 787 P.

ИСТОРИЯ ОТЦА ОВАНЕСА ТОВМАЧАНЯНА, КОТОРЫЙ НА ПРОТЯЖЕНИИ 30 ЛЕТ СВОЕЙ ЖИЗНИ ПУТЕШЕСТВОВАЛ ПО ЕВРОПЕ, АЗИИ, ИНДИИ, АФРИКЕ (АБИССИНИИ), СОСТАВИТЕЛИ ЭЛИЗАБЕТ ТАДЖИРЯН И МЕРУЖАН КАРАПЕТЯН, ЕРЕВАН-ЛОНДОН, О. СВ. ЛАЗАРЯ, ВЕНЕЦИЯ, СИД, 2024, «ТИГРАН МЕЦ», 787 С.

ՊՈԼՍԱՀԱՅ ԿՅԱՆՔԻ ՀԱՄԱՅՆԱՊԱՏԿԵՐԸ (XVIII Դ. II ԿԵՍ)

Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախի պատմությունը հազեցավ նոր և իր նշանակությամբ եզակի մի սկզբնաղբյուրով, որ վերաբերում է իրականության գրեթե բոլոր կողմերին ու պատմական բազմաթիվ դեմքերի՝ հայ հանրությանը, նրա մշակույթին, առևտրին ու տնտեսությանը, հոգևոր արժեքներին ու դրանք ամբողջացնող կողմնորոշումներին, գաղթօջախի արտաքին կապերին, հպատակ ազգերի հանդեպ Օսմանյան պետության վերաբերմունքին, գաղթօջախի դավանական իրողություններին և բազում այլ հիմնահարցերի: Այս բազմաշերտ և ծավալուն վերարտադրության կենտրոնում կանգնած է իր ժամանակի հայ մարդը՝ կրթված և աշխարհճանաչողությունը սեփական փորձով ընդլայնած վաճառականը, Եվրոպայի, Ասիայի երեք տասնյակի չափ երկրներում շրջած և տարբեր ազգերի կյանքն ու

բնավորությունը դիտարկող տաղանդավոր անհատը՝ Հովհաննես Թովմաճանյանը: Այդ ճանապարհորդությունների մեջ է ամփոփվում նրա կյանքի մեծ մասը, և որչափով նա ընկալում է իր անհատականության շառավիղներում, Վենետիկի Մխիթարյաններին ուսանած և բանիմաց ու լայնախոհ մարդու աչքերով, այդչա-

փով ճանաչողական լիցքեր են ստանում նրա դիտարկումները վերը նշված իրողությունների վերհանման ասպարեզում, և որոնք բնութագրական են դառնում նրա ողջ շարադրանքում:

Հովհ. Թովմաճանյանի աշխատանքի գիտական մշակումը, որ նվիրումով և մեծ բարեխղճությամբ իրականացրել են աշխատասիրողները, կարելի է ասել, գերազանցում է մեր սպասելիքները: Ամենից առաջ խոսքը վերաբերում է լրատվական-վերլուծական բնույթով աչքի զարնող ծանոթագրություններին, որոնք կցված են աշխատության յուրաքանչյուր գլխի: Դրանք՝ միանգամայն համապատասխան Թովմաճանյանի շարադրանքի մեծածավալ ընդգրկումներին, հղվում են հայրենական և օտար լեզուներով հարուստ գրականությամբ, որ լավագույնս վկայում է ձեռագրի գիտական վերարտադրության խորքային բնույթի մասին: Ավելացնենք, որ աշխատասիրողները ջանք և իմացականություն չեն խնայել ներկայացնելու խնդրո սոսրկա երկի ոչ միայն հայագիտական խոշոր արժեքը, այլև այդ արժեքը բնութագրող և պատմական իրադարձությունները լուսաբանող սեփական, հաճախ՝ ամբողջովին ինքնուրույն նարատիվը: Կարելի է մակաբերել, որ ծանոթագրությունները ընթերցողին ուղղորդում են առավելագույնս ընկալելու եղելությունները, այլև դրանք միավորող և տեքստին ներհատուկ տրամաբանությունը: Առանց վարանման կարելի է ասել, որ ծանոթագրական բնույթի հավելումները ներկայանում են որպես ինքնատիպ հայագիտական ուսումնասիրություն, որն իր նորությամբ արժեքն ու անհրաժեշտությունն ապացուցում է շարադրանքի բազում ծալքերը մեկնաբանելու թելադրանքով:

Հարկ է առանձնացնել աշխատասիրողների կարևոր հավելվածը բուն պատմությանը, որն ընդգրկում է Հ. Թովմաճանյանի նամակները՝ ուղղված ժամանակի հայ և կաթոլիկ գործիչներին, ինչպես նաև այս վերջինների բազմաթիվ նամակները, որտեղ խոսվում է նրա մասին և բնութագրվում նրա անձը կամ գործունեությունը: Դրանք ամբողջացնում են Հ. Թովմաճանյանի, նրա միջավայրի կամ հետաքրքրությունների անչափ լայն շրջանակը, մեծապես նպաստում այս երևելի անհատի գործունեության, միջավայրի և ժամանակի հայ իրականության, դրա նկատմամբ կաթոլիկ եկեղեցու դիրքորոշումների բացահայտմանն ու լուսաբանումներին: Տեղեկատվական այս հատվածի մեջ են մտնում օտար բառերի և արտահայտությունների բառարանը, նրա կյանքին և մատենագիտական գործունեության ամփոփ նկարագիրը, տեղանունների և անձնանունների ցանկերը՝ իրականացնելով արդի գիտական մատենագիտության մակարդակը լիովին ապահովող խնդիրների հեղինակային կատարումը: Կուզենայի առանձնացնել «Յովհաննէս Թովմաճանեան. ԺԸ դարի հայ մատենագիր» հատվածը՝ դարձյալ հագեցած հմտալի ծանոթագրություններով, որոնք ընթերցողին առավել քան մատչելի են դարձնում խնդրո առարկա աշխատությունը: Ուսյալ վաճառականը, որպիսին հայտնի էր (և միակողմափորեն) Թովմաճանյանն առ այսօր, այս հրատարակության և նրա մշակողների շնորհիվ մեզ հայտնվում է նոր և ամբողջական լույսի տակ, որպես ԺԸ դարի մատենագիր՝ իրականության և մարդկանց նկատմամբ ունեցած որոշակի վերաբերմունքով և

դրանից բխող սեփական աշխարհայացքով ու բնութագրերով: Ընդամին, պետք է նկատել, միակ մատենագիրը, որի աշխատությունն ընդգրկում է ոչ միայն Կ. Պոլսի գաղթօջախի ավելի քան վաթսունամյա պատմության համայնապատկերը, այլև հայ իրական մարդուն՝ իր հոգեբանությամբ ու մտածելակերպով, վարքով ու վարքագծով: Այս վերջին հանգամանքը շուք և միաժամանակ յուրահատուկ տեղ է ապահովում Թովմաճանյանին ու, բնականաբար, նրա աշխատությանը՝ XVIII դ. մեր մատենագրության մեջ:

Թովմաճանյանի աշխատությունն ունի ինքնակենսագրական բնույթ և որպես այդպիսին, այստեղ նկարագրված իրադարձությունների կենտրոնում մեր առջև բացահայտվում է ինքը՝ հեղինակը, բնականաբար, իր անձնական ընկալումներով ու պատկերացումներով: Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ ստանալով իր նախնական կրթությունը՝ այնուհետև զբաղվում է վաճառականությամբ և իր շարունակաբար այցելած երկրներում ձեռք է բերում առևտրական վիթխարի փորձ ու իմացություն՝ միշտ պահպանելով հայ վաճառականի, հատկապես աշխարհով մեկ շրջող և այս բառի բուն նշանակությամբ՝ իրազեկ վաճառականի նկարագիրը: Ճանաչողական լուրջ արժեք ունեն նրա հաղորդած տեղեկությունները հայ և օտարազգի վաճառականների, Արևելքում և Եվրոպայում նրանց երթուղիների, ժամանակի առևտրական մեթոդների, գործելակերպի, միջազգային առևտրում նրանց միջոցով իրականացվող ապրանքաշրջանառության, տարբեր երկրներում առաջարկի և պահանջարկի հարաբերականության և այլնի վերաբերյալ: Թովմաճանյանը տաղանդավոր անհատ է և չի սահմանափակվում առևտրի ու առևտրականության շրջագծով, այլև խորապես գիտակցում է առևտրի ու քաղաքականության սերտ կապն ու պայմանավորվածությունը: Այս տեսակետից նրա երկում անգնահատելի տեղեկություններ կան ժամանակի օսմանյան, մերձավորարևելյան, ասիական ու եվրոպական քաղաքական ու պետական գործիչների (որոնցից ոչ քչերի հետ նա ուներ անձնական ու մերձավոր փոխհարաբերություններ), առևտրի հանդեպ նրանց վերաբերմունքի, խառնվածքի և այլնի մասին: Ընդամին, Թովմաճանյանն այս ճշմարտությունները ներկայացնում է պատումի ոչ սովորական ձևաչափերով, հայեցողի անտարբերությամբ կամ պաղարյունով, այլ սեփական աչքերով ու նուրբ դիտարկողի ընկալումներով, որ նրա շարադրանքին տալիս է կենսական ճշմարտացիություն և որպես դրա անխուսափելի հետևանք՝ համոզչություն և գեղարվեստական հմայք: Թովմաճանյանը շատ լավ գիտի մարդկային անմիջական զգացողությունների, հումորի արժեքը, որ կարևոր նշանակություն ունի այս աշխարհի հզորների տրամադրվածությունը ցանկալի հունով ուղղորդելու համար: Հիշենք, օրինակ, Հռոմում Սուրբ դռան արարողությանը ներկայանալով՝ Թովմաճանյանի և նրա երկու ընկերակիցների զավեշտախառն միջադեպը. նրան հաջողվում է իրենց հետ պահակազորի քթի տակից անցկացնել երրորդ ընկերոջը, (որն անցաթուղթ չուներ)՝ թաքցնելով նրան թիկնոցի տակ (էջ 120–121): Լսելով այս արկածի մասին՝ Հռոմի պապը մեծապես զվարճանում է Թովմաճանյանի և նրա ընկերների հնարամտությամբ, ինչը և ոչ պակաս չափերով

նպաստում է պապի նման մեծագնորդ (թանկարժեք քարերի առևտրի պարագայում) անձի հովանավորությունն ապահովելուն ու Թովմաճանյանի հետ առևտրական գործարք կնքելու հաջողությանը: Կամ՝ Փարիզում նրա հանդիպումը վարչապետ Շուեզոլի և ապա Լուի XV-ի հետ, երբ հայ վաճառականը զվարճացնում է միապետին և նրա արքունիքին՝ պատմելով հաբեշական վերնախավում ընդունված և եվրոպացիների համար արտառոց՝ կենցաղային սովորույթների մասին: Թովմաճանյանի հանդեպ իր բարեհաճությունը թագավորն արտահայտում է նրան շնորհած եռամսյա արտոնագրով՝ իրավունք տալով, որ նա ողջ Ֆրանսիայով մեկ առևտուր անի՝ առանց մաքսի կամ այլ ծախսերի: Ինչ ասել կուզի, Թովմաճանյանը դրան է հասնում նաև իր դիվանագիտական կարողությունների շնորհիվ՝ թագավորին իր երախտիքը հայտնելով այն բանի համար, որ ֆրանսիական դիվանագիտությունն օգնել էր հայերին, Երուսաղեմում Ս. Հակոբյանց վանքը և նրա սեփականությունները նրանց տնօրինության տակ պահպանելու հարցում (էջ 327): Նկատի ունի 1730-ական թթ. սուր բանավեճը հայերի և հույների միջև, երբ մի պահ հույները գրեթե հաջողել էին սեփականացնել հայերին ավանդաբար պատկանող՝ նշված վանքը: Բայց անգամ խնդրարկուի ոչ այնքան հարմարավետ կացության մեջ Թովմաճանյանը պահպանում է իր մարդկային լավագույն հատկություններից մեկը՝ իր խորին հայրենասիրությունը, երբ կտրուկ առարկում է հայերի պատմության մասին քամահրանքով արտահայտվող («այս ազգն երեկ եւ այսօր նոր ել», իմա նորելուկ է – Ա.Խ.) ֆրանսիացի ազնվականներից մեկին: Թովմաճանյանը իր ազգի պատմականությունը վկայում է արժանապատվորեն՝ նրան հիշեցնելով Հայաստանում գտնվող աստվածաշնչյան Արարատ լեռը, որի վրա իջել էր Նոյյան տապանը (էջ 328):

Առևտրական աշխարհը՝ իր բազմազանությամբ և հակասականությամբ, խարդավանքներով ընչաքաղցությամբ, և միաժամանակ իր ուղղամտությամբ ու ավանդապահությամբ, Թովմաճանյանը նկարագրում է իր շիտակ ու հաստատուն խառնվածքի համեմատ: Կորովի և դժվարությունների առջև չընկրկող այս մարդը հաղթահարում է շատ անելանելի վիճակներ՝ գործի դնելով իր զարմանալի խորաթափանցությունը, արևելյան առևտրում և ամենուրեք ու ոչ միայն առևտրում հարգի կաշառքը, հնարամտությունն ու ճկուն միտքը: Առևտուրը, ինչպես XVIII դ. և դրանից էլ շատ առաջ և հետո, մնում էր առևտուր, որի մեջ ներգրավվում էին պետությունների առաջին դեմքերից սկսած՝ մինչև սովորական, շարքային մարդիկ. ակնավաճառ Թովմաճանյանի հետ բառացիորեն սակարկում են Հռոմի պապն ու նրա բարձրաստիճան եկեղեցականները, Հաբեշստանի թագուհին, ֆրանսիական պետական այրերը, Եգիպտոսի փաշան և օսմանյան ու եվրոպական բարձրաստիճան անձինք՝ հանդես բերելով ոչ միայն իրազեկություն, այլև շուկայական գնի իմացություն, և ոմանք էլ, ըստ հարկին, ապրանքի գինը գցելու հարցում սոցիալական ճնշում են գործադրում Թովմաճանյանի վրա, որը նման դեպքերում հարկադրված էր զիջել ազդեցիկ գնորդներին: Բայց այդ նույն առևտուրը առնչվում է բարքերի ու սովորույթների հետ, և այս իմաստով հարկ է ուշադրություն դարձնել եվրոպական ու ասիական ար-

քունիքներում ընդունված արարողակարգերի, նույն պաշտոնակալման և պաշտոնանկության, հիերարխիական սանդուղքում փոփոխությունների, ժողովուրդների կենցաղի ու բնավորության վերաբերյալ Թովմաճանյանի տեղեկություններին, որոնք շարադրանքում թափվում են ասես առատության եղջյուրից: Այստեղ ուշագրավ է օսմանյան բարձրաստիճան միջավայրի նկարագիրը. հիշենք, օրինակ, լալաների (թուրք. լալա, դաստիարակ) տեղն ու դերակատարությունն օսմանյան արքունիքում՝ հատկապես սուլթանների վրա նրանց ունեցած ազդեցության տեսակետից (նույն XVIII դ. սկզբներին արքունիքում ամենագոր անձ էր դարձել Մութաֆա Բ-ի (1695–1703) երբեմնի լալա, շեյխ ուլ-իսլամ դարձած Ֆելզուլլահը): Թովմաճանյանի աշխատության մեջ հանդիպում ենք լալայի իրավունքներին տիրանալու պատրաստվող Աբդուլլահ աղայի (եղել էր Աբդուլ Համիդ Ա սուլթանի՝ (1774–1789) դաստիարակը) պատմությանը: Արքունիքի մրցակցող ուժերը թունավորում են նրան, և այդպես կորչում է Թովմաճանյանի հինգ հազար ղուրուշը, որ վերջինս նախապես տրամադրել էր Աբդուլլահին (էջ 377): Թովմաճանյանը հատկանշական տեղեկություններ է տալիս իր ժամանակի հնդկահայ և Հնդկաստանում առևտուր անող հայ վաճառականների մասին՝ ոչ քիչ դեպքերում իր շարադրանքը հագեցնելով մեզ համար այնպիսի նորությային արժեքներով, որոնք, ի դեպ, չկան կամ գրեթե չկան համապատասխան սկզբնաղբյուրային գրականության մեջ: Թովմաճանյանը մտերմիկ կապեր ուներ նշանավոր Շ. Շահամիրյանի հետ, նրա պատմության մեջ մենք հանդիպում ենք հնդկահայ վաճառականության ականավոր դեմքերին՝ Հովհ. դի Մարգարին, Պ. Խաչիկյանին, Մ. Շեհրիմանյանին, Մ. Միրզեմին, Հ. Մարությանին, Խոջամալյանին և էլի շատերին, որոնց կենսագրությունները ամենայն բարեխղճությամբ ծանոթագրում են աշխատասիրողները: Մադրասի հայ վաճառականներին Թովմաճանյանն ուրվագծում է բազմազան կապերով ու հարաբերություններով, որ նրանք ունեին հնդկական իշխանավորների, ինչպես և անգլիական առևտրական ընկերության հետ: Այդ բացահայտումները շատ հետաքրքիր աղբյուր կարող են լինել հնդկահայ վաճառականության և նրա սնուցած՝ գաղափարական ու մշակութային կողմնորոշումները նորովի մեկնաբանող ուսումնասիրությունների համար:

Իր խոսքում և գործողություններում Թովմաճանյանն ամենուրեք հանդես է գալիս իբրև բարեպաշտ քրիստոնյա (կաթոլիկական ակնհայտ նախասիրություններով), որի վարքագիծը չափակշռվում և գնահատանքի է արժանանում, նրա խորին համոզմամբ, երկնային արդարադատության կողմից: Ինչպես արդեն ասվեց, նա իր ժամանակի մարդն է՝ հավատով, մտածելակերպով և հոգեբանությամբ, որպիսիք են նրա դարաշրջանի մեր բոլոր վավերագրերի հեղինակները: Նրա պատմության պլոտետային հոլովոյթներում և ոչ սակավ դեպքերում երկնային արդարադատության անխուսափելիությամբ կործանվում կամ անամոք վերքերի են արժանանում իր բոլոր թշնամիները, և այս ամենը նա գիտատու է ոչ այնքան գոհունակությամբ, այլ անողոր ճակատագրի գիտակցմամբ, ներքին համոզումով և միշտ իրեն ներհատուկ չափի մեջ: Այսպես,

նա խստիվ դատապարտում է խաբեբայությունն առևտրում, ինչպես խոճա Շաքարի և Նրա որդեգրի պարագայում, որոնք խաբում են Թովմաճանյանին, և երկուսն էլ մեռնում են նույն ամսին, իսկ նրանց ապրանքները կորչում են անդարձ (էջ 293–294): Իրենց արարքի հատուցումն են գտնում նաև այլ թշնամիներ, ինչպես Թովմաճանյանին Մադրասից հետո Մուրիս կղզի տանող նավի անգլիական ջոկատի հրամանատարը, որը անակնկալ մեռնում է այն բանից հետո, երբ հանիրավի բռնություններ է գործադրում հայ վաճառականի նկատմամբ (էջ 299): Ի դեպ, արդյոք այս դրվագով Թովմաճանյանը չի հայտնում հնդկաբնակ հայ վաճառականների խուլ դժգոհությունը անգլիական առևտրական ընկերության նկատմամբ, որն ինչպես միշտ, անողոր էր վարվում հայ վաճառականության հետ՝ առևտրական հայտնի մրցակցության պայմաններում:

Ճանապարհորդությունների միջև ընկած տևական ժամանակահատվածներում Թովմաճանյանը բնակվում է իր ծննդավայր Կ. Պոլսում և այս միջավայրն ու մարդկանց լայն շառավիղներով դիտարկող անհատի նկարագրություններն ու անկեղծությունը հասնում են հանրագիտարանային չափերի՝ վերստին պայմանավորելով շարադրանքի սկզբնաղբյուրային ինքնատիպությունը: Թովմաճանյանը տալիս է իր աչքի առջև ձևավորվող (XVIII դ. երկրորդ կես)՝ ամիրայության և պոլսահայ համայնքում նրա տեղի ու նշանակության, պատրիարքների (< Նալյան, Գր. Պասմաճյան, Զաքարիա Կաղզվանցի) գործողություններն ու վարքագիծը օսմանյան իշխանությունների հետ ունեցած առնչություններում, պոլսահայ ներհամայնքային, հատկապես դավանական հակասությունների, համայնքի մարդկանց կենցաղի ու բարոյական կողմնորոշումների, ապրելակերպի և մշակույթի ուշագրավ կողմերի, եկեղեցու և բնական ու տարերային աղետների և էլի բազում հանգամանքների պատկերն ու նկարագիրը: Նրա պատմությունը մեզ համար իր թարմ ճշտումներն ու մանրամասներն է մտցնում պոլսահայ նոր վերնախավի՝ ամիրայության առաջացման, նրա հանրային նշանակության վերաբերյալ մեր իմացության մեջ՝ ընդլայնելով դրա սահմանները: Եվ այս տեսակետից այն իր կարևոր վերհանումներով լրացնում է հայկական այդ եզակի սոցիալական դասի ուրվագծերում Գր. Պասմաճյան պատրիարքի (1764–1774) գրառումները: Ամիրայության մեջ Գր. Պասմաճյանն առանձնացնում էր շերտն այն նորաթուփ մեծահարուստների, որոնք օսմանյան պաշտոնության (ինչպես և եվրոպական դեսպանատների) հետ իրենց կայուն փոխհարաբերությունների շնորհիվ ազգային վարչության թող որ անձուկ սահմաններում ձգտում և հասնում էին զգալի հաջողությունների՝ պահպանելով, սակայն, էլիտար դասի մեջ հայտնվելու անձնական բավարարվածությունն ու գավառական խավերին հատուկ մանրախնդիր հոգեբանությունն ու գործելակերպը: Թովմաճանյանի պատմության մեջ այդպիսի իրական կերպար է երբեմնի սպասավորությունից շեշտակիորեն վեր բաժրացած և Թովմաճանյանի բնութագրմամբ՝ «Սերգիս ամիրաեացեալն, զի այժմ փարթամացեալ եւ մեծացեալ էր» (էջ 383): Սերգիսը ամբարտավան մեկն է և տեղն եղած տեղը պատրաստ է վայրահաջությունների՝ ի գոհացումն Սիմեոն կաթողիկոսի և նրա տոնացույցի

դեմ մարտնչող և պահպանողական ամիրաների: Պատահական չէ, որ նա գործակցում էր Գր. Պասմաճյան պատրիարքին հալածող՝ տխրահոջակ Գասպար Մուրատյան ամիրայի հետ: Սրանք և իրենց համախոհները՝ բախտախնդիր տեր Մանուելը, Տիպաճի օղլու Սարգիսը և մյուսները պատրաստ են կաթոլիկամետ հայերին մատնելու թիապարտության, աքսորանքի ու կախաղանի (Մանուել քահանան հենց Թովմաճանյանին կախելու պահանջ էր առաջադրել օսմանյան իշխանություններին)՝ մտրակված իրենց հանրային նշանակալիության մարմաջից:

Ամիրայության նկարագիրը Թովմաճանյանն առավել խտացված, և անշուշտ, նաև գեղարվեստական գույներով է պատկերում՝ հանձինս օսմանյան վերնախավի հետ սերտաճած (Սուլեյման աղա, ներքինապետ և այլն) և գաղթօջախում ամենահզոր անհատը դարձած Յաղուպ ամիրայի, որին պարտական էր Հ. Նալյանը՝ իր պատրիարքական երկրորդ շրջանի (1752–1764) համար: Յաղուպը, կարելի է կարծել, պատկանում էր Բ. դռան հետ մրցակցող արքունիքի խմբակցությանը, որից ոչ քիչ դեպքերում կախված էր բարձրաստիճան շատ պաշտոնյաների, այդ թվում և մեծ վեզիրի ճակատագիրը, որ և ընդգծում է Թովմաճանյանը. «Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ եւս զեպարքոսս փոփոխէր, վասն որոյ եւ եպարքոսքն իսկ ահս կրէին ի նմանէ եւ սիրով քաղաքավարէին ընդ նմա: Յաղազս որոյ ի խնդրելն նորա զիր ինչ յեպարքոսէն, իսկոյն յառաջանայր առանց ինչ ընդդիմաբանութեան, սակս որոյ յամենայն ազգաց պատուեալ եւ մեծարեալ էր եւ համբաւ նորա ընդ ամենայն տեղիս հոջակէր» (էջ 150):

Թովմաճանյանը անհայտ կամ քիչ հայտնի տեղեկություններ է ավելացնում Յաղուպ ամիրայի կենսագրությանը՝ միաժամանակ անդրադառնալով կայսրության մեջ ամիրայության սոցիալական նշանակությանն ու սահմաններին, այդ թվում և Յաղուպի շեշտակի վերելքին և նույնչափ շեշտակի անկմանը, երբ վերջինս գլխատվում է սուլթանի հրամանով՝ 1752 թ.: Ավելացնենք, որ այստեղ և առհասարակ, Թովմաճանյանի ամբողջ պատմության մեջ կամ, որ նույնն է՝ շարադրանքի ոճում, իրականի կողքին և դրան սերտաճած՝ ակնհայտորեն զգացվում է հեղինակի գեղարվեստական ընկալումը՝ ի հայտ բերելով նրա պատկերավոր մտածողությունը, որ պետք է համարել այս աշխատության գործի արժանիքներից մեկը:

Կենսական ճշմարտացիությամբ են շնչում Թովմաճանյանի նկարագրությունները Կ. Պոլսի հայ հանրության մեջ տասնամյակների դավանական հակասությունների, դրանց նկատմամբ Օսմանյան պետության և հատկապես հայ եկեղեցու վերաբերմունքը գնահատելու տեսակետից: Այստեղ և այս կտրվածքով առանձնանում են Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքների նկարագրերը՝ Հ. Նալյանից մինչև Զաքարիա Կաղզվանցի, որոնց լավ ծանոթ էր Թովմաճանյանը: Այստեղ նրանք ի հայտ են գալիս իրենց անձնական և հանրային դեմքով, և այս ուրվագծերը լրացնում են ոչ միայն նրանց բնութագրերը, այլև բնութագրում են իրեն՝ Թովմաճանյանին, իբրև պատմաբանի, հուշագրողի ու մատենագրի ցայտուն անհատականության: Լինելով կաթոլիկամետ՝ իր ներքին համոզումներով

և կրթվելով Մխիթարյանների դպրոցում, որը նախորոշելու էր հետագայում նրա քահանայական կոչումը, Թովմաճանյանը զարմանալիորեն լռակյաց է իր դավանական համակրանքները կամ պատկերացումները արտահայտելու հարցում: Դավանական հակասությունների մասին նա խոսում է, և գրեթե բացառապես, կաթոլիկամետ հայերին հետապնդելու և պատժելու առիթներով: Պոլսահայ համայնքում որպես այդպիսին ճանաչված մեկը, Թովմաճանյանը ևս դարձել է հայ պահպանողականության հալածանքների թիրախ՝ հատկապես Հ. Նալյանի պատրիարքության օրերին և ազատվել է իրեն սպառնացող ճնշումներից բարեկամների, ամենից առաջ՝ պատրիարքի հետ ունեցած մերձավոր փոխհարաբերությունների շնորհիվ: Հ. Նալյանը նրան փրկում է եպարքոսի առջև՝ ատյանում, երաշխավորելով իր բարեկամի ուղղադավանությունը, իբրև հայ եկեղեցու հավատարիմ հետևորդի: Այստեղ կարևորը, սակայն, իր՝ Հ. Նալյանի ուղղադավանության խնդիրն է: Մ. Օրմանյանի բնութագրով՝ Հ. Նալյանը, ինչպես և իր ուսուցիչ, պատրիարք Հովհ. Կոլոտը, իր ճկուն վարքագծով ձգտել է կանխել և կամ մեղմացնել դավանական ատելությունը հայ հանրության մեջ՝ հանդես բերելով արդարացված զգուշություն և զիջողամտություն՝ կաթոլիկ եկեղեցիով հրապուրված հայերի նկատմամբ, դույզն ինչ չափով չնահանջելով հայրենի եկեղեցու ավանդույթներից: Բնականաբար, կրքեր չգրգռելու և կաթոլիկամետներին սիրաշահելու գնով պետության ցասումը հեռացնելուն հետամտող՝ Հ. Նալյանի վարքագիծը գրեթե միանշանակ պետք է ընկալվեր երկուստեք՝ և՛ հայ թունդ պահպանողականության, և՛ կաթոլիկությանը հարած հայերի կողմից, իբրև ապացույց այն բանի, որ կաթոլիկամետ է նաև ինքը՝ Հ. Նալյանը: Հավանաբար, այս առասպելի ակունքը լատինական քարոզչությունն էր, որը միշտ կարիք էր զգում հիմնավորելու սեփական նվաճումները իր քայքայիչ գործունեության մեջ: Թովմաճանյանը, որ շարունակաբար շփումների մեջ էր լատին կղերի, ինչպես և հայ հանրության տարբեր շերտերի հետ (այս իմաստով ևս մատնվելով արկածախնդիր տեր Մանուելի և նրա յուրայինների հալածանքներին), երևակայական լույսի տակ է ներկայացնում իրականությունը՝ Հ. Նալյանին պատկերելով իբրև անվերապահորեն կաթոլիկություն ընդունած անձի: «Ի այն ամ 1746, Պատրիարզն Հայոց Յակոբ վարդապետ Նալեան, բազում թոյլտուութին ետ ուղղափառաց (կաթոլիկամետ հայերին – Ա.Խ.) եւ նոքա եւս, քան զարժանն համարձակեալ, անցին ըստ չափ», գրում է Թովմաճանյանը (էջ 80): Բայց չափն անցնում է և ինքը՝ Թովմաճանյանը, երբ գրում է, որ պատրիարքը հայտնել է իրեն «զներքին խորհուրդն իւր, զի կամէր սիրոյ եւ հնազանդութեան գիր մի գրել ի Հռոմ» և որ Նալյանն անում է՝ Թովմաճանյանի միջոցով պապին ուղարկելով դավանության թուղթը (էջ 215): Բայց դավանության թղթի գոյությունն առ այսօր հայտնի չէ, իսկ եթե Հ. Նալյանը իսկապես կարող էր գրած լինել, ապա ոչ դավանական հնազանդության կամ ազգային եկեղեցուց դիմաշրջվելու իմաստով, որ հայտնում է Թովմաճանյանը՝ կրկնում եմ, լատին քարոզիչների ազդեցությամբ: Ի դեպ, այս ազդեցությունն ակնհայտ է նաև Հ. Նալյանի «Վէմ հաւատոյ» և «Գիրք մեկնութեան աղօթից Սրբոյն Գրիգորի

Նարեկացու» աշխատությունների՝ թովմաճանյանական մեկնաբանության մեջ, որ, իբր, դարձյալ վկայում է պատրիարքի կաթոլիկական նախասիրությունների մասին (էջ 215): Ավելին, իբր, Հռոմի կամքով է, ըստ Թովմաճանյանի, Հ. Նալյանը հեռանում պատրիարքական աթոռից, որ բնավ չի համապատասխանում իրականությանը: Թովմաճանյանը աստվածաբան չէ, և նրա անվերապահ դատողություններն այս առումով ցույց են տալիս դրանց օտարամուտ բնույթը:

Մի քանի խոսք Թովմաճանյանի գրելաոճի և լեզվի մասին: Նա գրում է մխիթարյանների մշակած լեզվին մոտ, թերևս ավելի պարզ գրաբարով, պոյսահայ բարբառի որոշ զուգորդումներով: Իր մասին գրում է երրորդ դեմքով, յուրահատուկ մի ոճ, որ, կարելի է ենթադրել, դարձյալ գալիս է մխիթարյաններից, որոնց հետ նա առնչվում էր ամբողջ կյանքում, և որի վերջում կաթոլիկական քահանա պետք է ձեռնադրվեր փոթորկահույզ կենսագրության տեր այս անհատականությունը: Կարելի է ենթադրել նաև, որ Թովմաճանյանը Մ. Չամչյանի աղբյուրներից մեկն է՝ հատկապես XVIII դ. երկրորդ կեսի պոլսահայ իրականության կտրվածքով, մի խնդիր, որ կարոտ է ուսումնասիրության:

Կարելի էր անել որոշ դիտողություններ, ավելի շուտ՝ դիտարկումներ այն ահռելի աշխատանքի դիմաց, որ կատարել են աշխատասիրողները՝ ներդնելով իրենց հայագիտական խոր գիտելիքները, իրենց հմտությունն ու ճաշակը տրամադրելով ընթերցողին: Երբեմն չեն թարգմանվել թուրքերեն և օտար այլ դարձվածներ, ծանոթագրությունները կարելի էր հավելել մասնագիտական բնույթի որոշ միջամտություններով, որոնց լիովին իրազեկ են աշխատասիրողները և այլն: Սակայն այս ամենը որևէ նշանակություն չունի այն մեծ և շնորհակալ գործի առջև, որով հայագիտական և հրատարակչական բարձր որակներով մեզ է ներկայացվում Հովհ. Թովմաճանյանի պատմությունը՝ իբրև ուշ շրջանի հայ մատենագիտության կոթող:

Ալբերտ Խառատյան
Albert Kharatyan
Альберт Харатян

Պատմության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of History, National Academy of Sciences, Armenia
Институт истории, Национальная академия наук, Армения

albert.kharatyan@academhistory.am

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.2-320